

KIRJANDUSPÄRAND JA RAHVUSPAINED

Kirjanduspärand kultuuriloos. Koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2014. 295 lk; Autogenees ja ülekanne. Moodsa kultuuri kujumine Eestis. Koostanud Rein Undusk. (Collegium litterarum 25.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2014. 399 lk.

Eesti Kirjandusmuuseum ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus on kumbki avaldanud omalaadsed kokkuvõttekogumikud. Eesti Kirjandusmuuseumi „Kirjanduspärand kultuuriloos”¹ hõlmab artikleid ja uurimusi aastatest 2008–2014 ja on välja antud Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 85. aastapäevaks². UTKK „Autogenees ja ülekanne”³ pakub kirjanduskeskuse samanimelise sihtfinantseeritud uurimisteema (2008–2013) raames kirjutatud kaalukamaid artikleid, nagu märgib sissejuhatuses Jaan Undusk. Kogumikud mõjuvad terviklikult ning on hästi komponeeritud. Koostajad Marin Laak ja Sirje Olesk (EKM) ning Rein Undusk (UTKK) on artiklid kokku seadnud nii, et need hakkavad omavahel kõnelema ja täiendavad üksteist. Niisiis on tegemist teostega, mis mõjuvad orgaanilistena ega tekita tunnet, nagu oleks kogumiku koostamise vajadus kaalunud

üles sinna pandavate artiklite sisu ja omavahelised seosed.

Kuigi kogumikud on ilmunud teineteisest sõltumatult, on neis omajagu sarnast. Küllap on selle tinginud ka ajaline kattuvus. Nii võib öelda, et nende teoste vahendusel on meie ees XXI sajandi teise kümnendi alguse kirjandusteaduslik fluidum. Just siit peaksime leidma selle, mida on kahes olulises kirjandusuurimusega tegelevas asutuses viimase viiekuue aasta jooksul tudeeritud ning mis järeldused sellest on koorunud. Autorkonda vaadates on selge igal juhul see, et määravat osa praeguses kirjandusteaduses mängivad naisuurijad. Kahe kogumiku peale saab kokku lugeda vaid neli meesautorit 22-st. Turunduskoolitustel kinnitatakse, et eduka ettevõtmise tagatiseks on 40+ naiste osalemine ja toetus. Sellest vaatenurgast paistab, et eesti kirjandusteadus liigub edu lainel (küll need, kes veel 40 ei ole, jõuavad selleni peagi).

Temaatiliselt kooruvad välja kolm üldistavat märksõna: elu- ja ajaloolisus, müüdid (sh piiblitemaatika) ja ülekanne. Lähemalt vaadates taanduvad need kolm aga mõneti samale teemale ning selleks on eesti kultuuri alused ning elujõulisus nüüdisajal. Identsusloome ja selle ajaloolised mehhanismid on UTKK kogumiku katusteema, mistõttu on ootuspärane, et rahvusküsimus läbib mitmeid kirjutisi. Ning kuigi „Kirjanduspärand kultuuriloos” ei kirjuta otseselt ülekandest, on teema aktuaalne õige mitmes artiklis.

Kõige konkreetsemalt tegeleb kultuuripärandi liikumisega teise formaati Marin Laak oma artiklis „Kultuuripärand ja digipööre: kasutaja vaatepunkt”, ning tabab ka kõige enam ajastu närvi. Pärandi transformeerimine uutesse mälukeskkondadesse on kahtlemata oluline kultuurikatkestuse ärahoidja. Kreutzwaldi sajandi projekt ning teised digikeskkonnad on vägagi vajalikud

¹ Teose „Kirjanduspärand kultuuriloos” artiklite autorid on Kristi Metste, Sirje Olesk, Johanna Ross, Eve Annuk, Maarja Hollo, Leena Kurvet-Käosaar, Rutt Hinrikus, Külliki Kuusk, Vello Paatsi ja Marin Laak.

² Raamat on seotud kahe sihtfinantseeritud teadusteemaga: „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus” ning „Kirjanduse formaalsed ja informaalsed võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal”.

³ Teose „Autogenees ja ülekanne” artiklite autorid on Ulrike Plath, Jaan Undusk, Liina Lukas, Eneken Laanes, Elle-Mari Talivee, Mirjam Hinrikus, Öne Kepp, Piret Kruuspere, Eva-Liisa Linder, Anneli Mihkelev, Aare Pily ja Rein Undusk.

ning loodetavasti nende keskkondade olemasolu kasvatab kogude ja teadmiste kasutajaid. Huvitav oleks edaspidi teada ka konkreetsete keskkondade statistikat, ennekõike vanuselist ning allikalist. Viimase all pean silmas seda, et oleks hea teada, mille kaudu kasutaja on keskkonda tulnud (guugeldades, aadressi sisse lüües, teise veebilehe kaudu vmt) ning kui kaua lehel viibitakse. Usun, et selle põhjal annaks teha tõhusaid järeldusi ja planeerida edasist tööd keskkondadega.

Laiemalt võttes kultuuriliste ülekandeprotsessidega tegelevad oma artiklites ka Eve Annuk, Rutt Hinrikus, Mirjam Hinrikus, Rein Undusk ja Eva-Liisa Linder. Kahjuks ei ole võimalik keskenduda igale autorile eraldi. Seetõttu toon välja vaid mõned olulisemad punktid. Kõige põnevam mainitud autorite uurimustest oli minu jaoks Rutt Hinrikuse artikkel valge laeva fenomenist. Seda enam, et uurimusest selgub selle kujundi ainulaadsus. Autor on väga köitvalt ühte sidunud lokaalmüüdi tekkimise XIX sajandil ning selle kandumise 1950. aastate linnalegendiks nii eestlaste kui ka venelaste vaatepunktist. Artiklisse on ainult lipsanud narr trükiviga: lk 151 on pärisorjuse kaotamise ja uue agraarseaduse väljaandmise aastad hüpanud sada aastat hilisemaks.

Aare Pilve, Maarja Hollo, Leena Kurvet-Käosaare, Sirje Oleski ning Johanna Rossi artikleid võiks käsitleda samuti ülekande, kuid isikukesksema, n-ö psühholoogilise ülekande märksõna all. Ülekanne on sellisel juhul tugevalt seotud isikliku mälu ja kogemustega ning nende (tagantjärele) reflekteerimisega. Kõige suurema huviga lugesin Leena Kurvet-Käosaare käsitlust, vaatamata sellele, et artiklisse oli koondunud tõenäoliselt suurem osa kogumiku trükivigadest.

Nii Rossi kui ka Oleski artiklis on oluline märksõna polaarsus. Olesk keskendub Aino Kallase sisemistele konfliktidele ja probleemidele (aga ka võima-

luste avanemisele), mis kaasnesid tema nii mitmes mõttes „teiseks” olemisega. Ehk oleks võinud ära märkida ka Eino Leino rolli Kallase elus, sest üks oli seegi episood üks piiride ületamine. Rossi artikkel „unustatud” tegelasest Veera Saare „Ukuarus” vaatleb Kailit ja Minnat peegelsümmeetriliste paaristegelasena. Tegelasanalüüsi kõrval toob Ross hästi esile nõukogudeaegse kriitika skisofreenilise olukorra ning püüab vaadata selle toimemehhanisme sügavamalt.

Süvamehhanismidega tegeleb ka Aare Pilv, kelle kontseptsioon enesepoiesisest nõuab kahtlemata sisseelamist. Kuid mõnes mõttes juurdleb Pilv lihtsalt iidsete küsimuste kallal. Tegelikku kehtestamine ja nüüd-hetke tajumine on hästi vastavuses mitmete ajafilosoofia põhiküsimustega (nt *endurantism vs. perdurantism*, aja suund jm). Ajakategooria tundub mulle Pilve arutlustes keskse probleemina, kuigi sellest otseselt palju juttu ei ole. Aga mäluga seonduvalt on aeg implitsiitselt juba kaasas. Olevikule suunatud identiteedi (ipseiditeedi) puhul võib ohuna näha siiski inimese taandumist kuldkalaks, kelle mälu kestab väidetavalt umbes viis minutit (mõne uurimuse kohaselt kolm sekundit). Kahtlemata on kala igas hetkes kohal ning kindlasti ka reflekteerib seda. Pilv peab jälgima, et mälurefleksioonide dekonstrueerimises ei jõuaks ta inimese sellise kirjeldamiseni, mis hakkab meenutama loomapsühholoogia käsiraamatuid. Nii mõneski mõttes, ehkki üsna abstraktsel pinnal, on Pilve artiklis haakumisi Rein Unduski arutlusega piiridest ja lõpmatusest.

Ajalooga pisut teises tähenduses tegelevad Ulrike Plath, Liina Lukas, Eneken Laanes, Piret Kruuspere ja Elle-Mari Talivee. Tegelikult on ajalootemaatika mitmes artiklis tihedalt põimunud müütiloome küsimustega. Viimastel aastatel on üldse märkimisväärselt palju tegeldud XVIII–XIX sajandi eesti (kirja)kultuuri analüüsimisega. Väga teretulnud on

piiblitemaatika kaasamine. Piibli tähendust eesti ilukirjanduse ja vaimsuse ühe alustekstina on liiga vähe uuritud. Tõsist tööd allikatega on teinud Vello Paatsi, kes käsitleb XIX sajandi piibliseltside rolli eesti kultuuri arengus. Allikatega on põhjalikult tegelenud ka Kristi Mets-te Faehlmanni mütoloogia interpreteerimisel. Müütidega – nii laiemalt kui ka isikumüüdi tasandil – tegelevad ka Jaan Undusk, Külliki Kuusk, Örne Kepp ja Anneli Mihkelev. Örne Kepp analüüsib Artur Adsoni isiku ja loomingu tugevalt religioosset tausta ning avab Adsoni isikumüüti teistsuguse vaatenurga alt. Isikumüüdikesksed on ka Jaan Undusk ja Külliki Kuusk, ühel puhul müüti avardavalt (Pindarose seose loomine K. J. Petersonil), teisel puhul kitsamalt ühte teksti süvenedes. Kuuse püüd jälgida Masingu luuletuse „Tontide eest taganemise sõdurite laul” liikumist kaanonisse ning Masingu kõige kanoniseeritumaks tekstiks on iseenesest väärtuslik uurimisaines. Kuusk on läbi töötanud hulga materjali, kuid oma esituses jääb ta siinseal liiga teoreetiliseks. Masingu niigi raskepärasuse mainega looritatud loomingu võiks käsitleda vähemas teaduskraambris. Näiteks lause „Nii on Masingu loomingu enesekirjelduslikust aspektist soome-ugri rahvaste boreaalse mentaliteedi kontseptsioon kirjeldatav kui tema mütoloogilise teadvuse metafoorne (allegooriline) konstruktsioon” võiks sõnastada ka hoopis loetavamalt. Teksti ei tee teaduslikuks keerulised lausekonstruktsioonid, vaid selged mõtted ja olulised järeldused. Meenutagem Einsteini, kelle sõnul ei saa sa millestki aru enne, kui pole seda oma vanaemale ära seletanud. Seda võiksid ka kirjandusteadlased meele pida.

Müüt-ajalugu-ülekanne on kõige enam segunenud Anneli Mihkelevi artiklis. Piiblimotiivide tuvastamine ja lahtikirjutamine väärIB tunnustamist, seda enam, et teadmised piiblimüütide jm kohta muutuvad üha haruldasemaks

ning neid ongi vaja aina rohkem lahti seletada. Vahemärkusena olgu öeldud, et piiblimotiividele oleks võinud rohkem tähelepanu pöörata ka Maarja Hollo oma Kangro-artiklis. Teoste „Kuus päeva” ja „Seitsmes päev” pealkirjad ja tekstisisesed motiivid viitavad jõuliselt loomismüüdile ning see on ka Kangro teoste allhoovus. Hollo seda ei maini. Mihkelevi artiklis tekkis aga mingi mõtteline katkestus lk 302, kus autor tunneb vajadust oma muidu igati sisukas artiklis tuua teksti Stuart Halli tõdemus, et tänapäeva Euroopa ja teisedki maailma rahvad on kõik kultuurilised hübriidid ning Euroopa koosneb sadadest konstrueeritud etnilistest ja kultuurilistest gruppidest. Vahelepõige mõjub nagu nõukogudeaegne kohustus lisada artiklisse mõned ideoloogiliselt õiged laused, et siis oma asjaga edasi minna. Tegelikult on teatud ideologiseeritust tunda ka mujal UTKK kogumikus. Ulrike Plathi artikli juures jäi häirima läbiv „Balti multietnilisuse” rõhutamine. Minu ettekujutuses on tõeliselt multietniline ühiskond näiteks Kanada. XVII sajandi lõpul, XVIII sajandi algul oli Eesti alal elavate mitte-eestlaste hinnanguline koguarv vaid 6–7% tollasest rahvastikust. Muidugi koosnes Baltikum kolmest põlisrahvusest, kuid artiklis on silmas peetud pigem baltisakslaste (ja venelaste) osakaalu „multi” tekkimisel. Nende arvukus oli aga tohutult pisem nende võimutäiusest, mistõttu multietnilisuse rõhutamine mõjub muidu igati haaravas ja harivas artiklis kuidagi ebakohasena. Kui juba ülekanne juttu, siis see tundub XXI sajandi vaatepunkti ülekanndmisena XVIII sajandisse. (Demograafilisest vaatenurgast on Eesti olnud valdavalt monoetniline ühiskond kuni 1945. aastani, mil algas kiire ja massiline venestamine.)

Eneken Laanese terminoloogias on rahvus seotud väljenditega „loomise protsess” ja „projekt”. *A priori* on eelduseks, et rahvus ei ole olemas iseenesest, vaid on konstrueeritud nähtus. Mulle jääb tung

tõestada eesti rahvuse tehiskliku konstrueeritust ning taandada tema tähendus (maiskondlikust seisukohast) üheks kogukonnaks multietnilisel maal üsnagi arusaamatuks. Kultuuriline hübriid-sus Euroopa kontekstis tähendab mu meelet euroopalikkust, see tähendab teatud väärtushinnangute ja kommete ühisosa, mida euroopalikkuses elavad rahvad jagavad (ja mille poolest nad erinevad näiteks asiaatlikkusest). See moodustab ühe osa kultuuride identiteedist, aga ei tähenda, nagu oleks Euroopa suur kultuuriline rikkus – erinevad rahvuskultuurid – väikese fantaasia vili. Üldse tundub, et rahvusteema käsitlemine on saavutanud praeguseks peaaegu neurootilise staadiumi, sest vajadus kinnitada selle konstrueeritust kordub mitmes artiklis (laiemalt ühiskonnas paistab see teema vaevavat ka mitmeid arvamuslimedreid). Ometi mõjub rahvuse käsitlemine „konstrueeritud projektina” ise teoreetilise konstruktsioonina. Lihtsameelne on arvata, nagu oleksid inimesed ja rahvad savikujud, kellele saab hinge sisse puhuda. Niisugune vaatepunkt mõjub eluvõõrana, sest me teame ju hästi, kui keeruline on ka iseenda juures midagi olemuslikku muuta. Rääkimata sellest, et Faehlmann, Bornhöhe jt oleksid oma kujutlusvõime toel suutnud konstrueerida terve rahva. Nagu ütleb Leszek Kołakowski, erinevad hõimud ja pärast neist välja kujunenud rahvused on spontaansed teosed, need ei ole kellegi planeeritud.⁴ Tundub loogilisem, et nn konstrueerijad saavutasid oma kõlapinna juba olemasoleva rahvuse reflekteerijatena ning alles vastuvõtt muutis nende loodu oluliseks. Bornhöhe fenomen ei seisne niivõrd selles, et ta kasutas Walter Scotti või Dumas’ hästitoimivat arhetüüpi (mis viga oleks nii igauhel edukas kirjanik olla!), vaid et ta kasutas seda just õigel hetkel ja sel moel, mis

resoneeris rahva meeleoludega ja küpsenud valmisolekuga (ning mõistagi oli ka ise andekas). Bestselleriks teeb teose ikka lugeja. Laanese artiklis on olulisi ja väärtuslikke tõlgendusi, mida ka handab teksti ideoloogiline kallutatatus (mh ka teoreetiline raamistik, mis tugineb marksistlike teoreetikute György Lukácsi ja Franco Moretti töödele). Asjakohaselt ja tasakaalustatult on rahvusteemat käsitlenud Piret Kruuspere.

Küllap on rahvuspaaine juured Teise maailmasõja järgses läänelikus ühiskonnas, mis ühest küljest seostas rahvuslikkuse sõjaka natsionalismiga ning teiselt poolt omandas vaikselt, aga järjekindlalt kommunistliku kosmopoliit-suse ideid. XXI sajandi alguseks peaks aga mõtlevale inimesele olema selge, et probleemiks ei ole mitte rahvused, vaid diktaatorlikud režiimid ja totalitaristlik mõtlemine. Põhines ju üks kõige vägi-valdsemaid režiime XX sajandil täiesti rahvusülesel, internatsionalistlikul (marksistlikul) ideoloogial.

Omamoodi refleksioonidena on arutlused konstrueerimisest muidugi huvitavad, kuid ma väga loodan, et nende põhjal ei hakata ehitama praktilise kultuuripoliitika alustalasid. Eesti rahvusmütoloogia, kultuuri moderniseerumine jt teemad pakuvad ometi nii palju ainulaadset ja põnevat, et tundub raiskamisena rakendada nende peal lihtsalt mingeid teooriaid. Kui ometi on nii palju läbiuurimata teemasid. Tahaks, et autorid julgeksid mõelda iseseisvamalt, takerdumata poliitilisse korrektsusesse ja trenditeooriatesse, julgedes lugeda ja käsitleda asju nii, nagu nad ise heaks arvavad. Kirjutagem vabamalt, kas või õige pisut! Eks panid ka austatud ja paljuviidatud teoreetikud kunagi oma mõtled kirja täitsa iseseisvalt. Neid mõtteid tuleks edasi arendada või nad uppi lüüa, mitte aga aastakümneid samu raamistikke rakendada. Muidu sulgub humanitaaria üha enam omaenda konstrueeritud elevandiluust torni.

⁴ L. K o ł a k o w s k i, Revolutsioon kui ilus haigus. Tartu: Hendrik Lindepuu Kirjastus, 2014, lk 309.

Nii ehk teisiti, nüüdsed kogumikud sisaldavad vaieldamatult väärtuslikke originaaluurimusi. Diskussioonikohad tõestavad artiklite päevakajalisust, mis omakorda peegeldab praegu õhusolevaid teemasid ja probleeme. Saja aasta pärast saab neid kogumikke analüüsides kindlasti aru, mis köitis ja erutas XXI sajandi alguses eesti kirjandusteadlasi.

Olgu öeldud ka paar sõna kujundusest. „Kirjanduspärand kultuuriloos” puhul oli heaks täienduseks käsikirjanäidete, fotode jm kasutamine tekstide juures. Ilus ja mõistlik viis EKLA rikkalikke kogusid kasutada. Häiris pisut

küljendus, kalduvus paigutada tekst lehel võimalikult äärest ääreni. Mulle mõjub see psühholoogiliselt väsitavalt ega innusta lugema. „Autogeneesi” tekst ja mõned tabelid olid jälle kohati liiga väikeses kirjas, kaanekujunduses kasutatud Osvald Timmase „Akt” aga väga andekas valik. Mõlema teose seljad on kujundatud kontinentaaleuroopa stiilis ehk riulis on pealkirjad loetavad alt üles. Nii et võib nad ilusti raamaturiulis kõrvuti asetada.

MAARJA VAINO